

Dr hab. Michał Kara, prof. ndzw. PAN
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Studiów Pradziejowych
i Średniowiecznych
ul. Rubież 46
61-612 Poznań

**Ocena dysertacji doktorskiej mgr Małgorzaty Pytlak
pt. *Późnośredniowieczny warsztat garncarski ze Smolnicy. Rekonstrukcja
procesu wytwarzania naczyń*, Toruń 2016**

Problematyka średniowiecznej ceramiki naczyniowej z obszaru dorzecza Odry i Wisły należy do podstawowych nurtów badawczych archeologii polskiej, które wspomniana dyscyplina naukowa od wielu już lat skutecznie realizuje w studiach poświęconych różnorodnym aspektom kultury ludności tych ziem. Uwagę badaczy koncentrują nie tylko zagadnienia związane z formą, zdobnictwem czy funkcją naczyń, lecz również kwestie dotyczące techniki a nawet technologii ich wytwarzania, będące pochodną rodzaju tudzież organizacji warsztatu garncarskiego. Niemal powszechnie podzielany jest bowiem słuszny – moim zdaniem – pogląd prof. Witolda Hensla, sformułowany już pod koniec lat 30. XX w. w odniesieniu do średniowiecznych znalezisk z Gniezna i pobliskiego Kłecka, w którym założono zmienność w czasie zespołów naczyń glinianych w zakresie tak form, jak i technotypów. Postrzegane w ten sposób zespoły ceramiki naczyniowej, będące znaleziskami masowymi, w studiach archeologicznych traktowane są również jako ważny wskaźnik przemian kulturowo-osadniczych badanych obszarów, także poziomu kultury, jej relacji przestrzennych, zróżnicowania społecznego a nawet cech etnicznych. Dodajmy, iż w przypadku późniejszego średniowiecza charakterystyczne zespoły naczyń uznaje się za jeden z istotnych identyfikatorów przełomu kulturowego, jaki zaistniał na obszarze dorzecza Odry i Wisły w wieku XIII w związku z lokacją miast oraz zakładaniem wsi na prawie tzw. niemieckim, któremu towarzyszyło zjawisko kolonizacji ludności z zachodniej części Europy, głównie niemieckojęzycznej. W garncarstwie wspomniany przełom badacze łączą z nagłym upowszechnieniem się naczyń o wysokiej jakości użytkowej oraz wyraźnej standaryzacji techno-stylistycznej. Badania tegoż fenomenu, skoncentrowane na rozpoznaniu procesu wytwarzania oraz jego uwarunkowaniach kulturowo-etnicznych i chronologicznych, archeologia prowadzi w dwu nurtach, czasami łączonych. W pierwszym technikę garncarską odtwarza się na podstawie makro- lub mikroskopowej analizy ceramiki naczyniowej, w tym zachowanych na powierzchni czerepu śladów poprodukcyjnych, które nierzadko konfrontuje

się z danymi etnografii, natomiast w drugim wnioski formułowane są na podstawie specjalistycznych badań fizyko-chemicznych, zwykle ukierunkowanych problemowo. W przypadku ceramiki późnośredniowiecznej brak jak dotąd wyraźniejszych odwołań w literaturze przedmiotu do rezultatów doświadczeń archeologicznych, mimo licznie organizowanych ostatnio w Polsce przez różne placówki muzealne plenerowych rekonstrukcji dawnej wytwórczości, w tym produkcji naczyń.

Tę niekorzystną tendencję badawczą przełamuje przedłożona do oceny dysertacja doktorska pt. *Późnośredniowieczny warsztat garncarski ze Smolnicy. Rekonstrukcja procesu wytwarzania naczyń*, napisana pod kierunkiem prof. UMK dr hab. Grażyny Krystyny Sulkowskiej-Tuszyńskiej na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Autorką ukończonej w br. rozprawy jest mgr Małgorzata Pytlak, archeolożka specjalizująca się w problematyce późnego średniowiecza ziem polskich, blisko współpracująca z Instytutem Archeologii UMK w Toruniu, legitymująca się długoletnim stażem pracy muzealnej.

Przedmiotem ustaleń jest homogeny zbiór późnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej złożony z 8 zachowanych lub zrekonstruowanych naczyń glinianych oraz 5936 fragmentów odkrytych na stanowisku nr 1 we wsi Smolnica położonej w obrębie pogranicza Ziemi Lubuskiej i Pomorza Nadodrzańskiego, które poddano analizie porównawczej w zakresie morfologii, techniki wykonania, funkcji, chronologii oraz pochodzenia. Szczególną uwagę skoncentrowano na garnkach o dnach kulistych, mających ściśle odpowiedniki wśród naczyń typu Kugeltöpfe, ze względu na ich interregionalny charakter, walory chronologizacyjne oraz wyraźne powiązania z późnośredniowieczną kulturą ludności niemieckiej obszaru m.in. Brandenburgii. Odkryty materiał datuje się orientacyjnie w przedziale połowa XIII-połowa XIV w. Informacje o technice wykonania poszczególnych rodzajów naczyń znalezionych w Smolnicy, przede wszystkim okazów typu Kugeltöpfe, poszerzone o dane z literatury przedmiotu dotyczące także wypału, skonfrontowane zostały z wynikami eksperymentu archeologicznego, który przeprowadzono w latach 2010-2015 w pracowni garncarskiej „Garncarnia” w Kamionku Wielkim (woj. warmińsko-mazurskie) oraz podczas warsztatów naukowych w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu. Eksperyment archeologiczny ograniczono do uformowania na kole zduńskim garnków tzw. kulistych tudzież dzbanków glinianych, jak też elementów naczyń zwanych trójnóżkami w postaci tulejkowatych uchwytów oraz nóżek, które przygotowane zostały do wypału. Dodajmy, że analizowana ceramika ze stanowiska nr 1 w Smolnicy pochodzi z dwu jam odkrytych z udziałem Doktorantki podczas nadzoru archeologicznego w roku 1997 oraz

przeprowadzonych w następnym roku wykopalisk ratowniczych. Obiekt odsłonięty w 1998 r. zinterpretowano jako jamę zewnętrzną pieca dwukomorowego, typu leżącego, o poziomym ciągu ognia, która po zniszczeniu urządzenia przekształcona została w jamę na tzw. złom garncarski. Funkcja drugiej jamy nie została sprecyzowana przez Doktorantkę. Z faktu włączenia obiektu do analizy podjętej w omawianej rozprawie, można jedynie domyślać się reliktu popieczowego. Pierwszego właściciela analizowanego warsztatu garncarskiego mgr M. Pytlak skłonna jest wywodzić z terenów sąsiedniej Brandenburgii.

Przedłożona do recenzji dysertacja doktorska liczy 298 znormalizowanych stron wydruku komputerowego. Jest to naukowe opracowanie źródłowo-analityczne, którego problematykę rozważono z perspektywy metod, zainteresowań oraz aktualnego stanu wiedzy archeologii. Jakkolwiek treść pracy w zasadzie nie wykracza poza jej tematykę, to jednak wnioski sformułowane przez Doktorantkę zawierają ustalenia o walorach poznawczych zdecydowanie szerszych niż problematyka odkrytych w Smolnicy reliktywów wiejskiej pracowni garncarskiej z późniejszego średniowiecza, do czego jeszcze wrócę w dalszej części recenzji. Abstrahując w tym miejscu od merytorycznej oceny ustaleń, dodajmy, iż są to wnioski oryginalne i nowatorskie, które zasługują na dyskusję z udziałem szerokiego grona badaczy. Wątpliwości wzbudza jednak zbyt jednoznaczna forma wspomnianych uogólnień. Przypomnijmy, iż fundamentalne dla problematyki rozprawy doktorskiej mgr M. Pytlak wyniki eksperymentu archeologicznego ograniczały się do odtworzenia określonych rodzajów naczyń glinianych z udziałem określonych narzędzi garncarskich, bez uwzględnienia procesu wypału. Uzyskane rezultaty nie zostały skonfrontowane z wynikami analizy szlifów ceramiki odkrytej w Smolnicy, jak też z informacjami badań fizyko-chemicznych wspomnianych znalezisk. W tej sytuacji zaproponowana przez Doktorantkę rekonstrukcja procesu wytwarzania omawianych naczyń to jedynie próba odtworzenia tegoż procesu, a wnioski sformułowane w związku z podjętymi badaniami to hipotezy naukowe wsparte określoną argumentacją. Warto pamiętać, iż uzyskanie podobnego lub niemal podobnego produktu jest możliwe w ramach różnych procesów wytwarzania. Gwoli ścisłości dodajmy, iż Doktorantka ma świadomość probabilizmu swoich ustaleń. Przykładowo (s. 143) nie wyklucza definitywnie dwuetapowej produkcji garnków tzw. kulistych, co zakłada się w literaturze przedmiotu, twierdząc jedynie, iż potwierdzony eksperymentalnie wariant jednoetapowy, polegający na przeformowaniu integralnie połączonego z brzuścem płaskiego dna w kuliste, wymagał krótszego czasu i był prostszy technicznie.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów, z których oznaczony numerem 2 to rozdział źródłowy, prezentujący wyniki badań archeologicznych w Smolnicy wraz z ogólną

charakterystyką pozyskanego zbioru ceramiki naczyniowej. Do kompletnego zestawu informacji o odkrytych źródłach archeologicznych brakuje fotografii lub zeskanowanych planów polowych poziomego zarysu jam. Mimo to proponowane interpretacje funkcji odsłoniętych reliktyw wydają się prawidłowe. Trzy kolejne rozdziały – opatrzone numerem 3, 4 i 5 – to *stricte* analityczne partie monografii. I tak, w rozdziale nr 3 zawarto ustalenia z zakresu chronologiczno-przestrzennych związków badanego zbioru ceramiki, w rozdziale nr 4 zreferowane zostały wyniki analizy typologiczno-funkcjonalnej naczyń (łącznie z tłem porównawczym), natomiast w ostatnim rozdziale tegoż bloku skonfrontowano technikę oraz technologię analizowanych pojemników z techniką oraz technologią naczyń wykonanych w ramach eksperymentu archeologicznego. W tym rozdziale dokonano też rekonstrukcji warsztatu garncarskiego, aczkolwiek sam proces wytwarzania naczyń pozyskanych z reliktyw pieca względnie pieców (?) garncarskich odkrytych w Smolnicy przedstawiono w kolejnym rozdziale nr 6. W przypadku ceramiki, w ustaleniach typologicznych sięgnięto do zunifikowanego schematu podziału naczyń późnośredniowiecznych opartego na dwu kryteriach nadrzędnych: kolorze, będącym pochodną wypału pojemnika w atmosferze redukcyjnej, utleniającej bądź tzw. obojętnej, oraz na obecności w naczyniu dna kulistego lub płaskiego. Wyodrębnione w ten sposób grupy naczyń stanowiły podstawę dalszych podziałów typologicznych, z uwzględnieniem kryteriów formy, zdobnictwa oraz funkcji.

Blok rozdziałów źródłowo-analitycznych poprzedza rozbudowany *Wstęp* oraz podzielony na trzy części rozdział nr 7, prezentujący w skondensowanej formie najważniejsze ustalenia pracy oraz postulaty badawcze. Do istotnych osiągnięć naukowych rozprawy Doktorantka zaliczyła ustalenie metodą eksperymentalną możliwości jednoetapowej produkcji naczyń tzw. kulistych z wykorzystaniem rotacji sponowego koła szybkoobrotowego lub kół szybkoobrotowego i wolnoobrotowego, lekkiego typu. Szczególną rolę w produkcji wspomnianych naczyń przypisuje metodzie przeformowywania dna z płaskiego na kulisty za pomocą specjalnej, wklęsłej formy ceramicznej nakładanej na tarczę wspomnianych kół garncarskich. Wspomniany eksperyment archeologiczny pozwolił również zweryfikować, m.in. negatywnie, sugerowane w literaturze sposoby produkcji istotnych funkcjonalnie elementów dzbanków oraz tzw. trójnożek późnośredniowiecznych. Według mgr M. Pytlak przeprowadzone badania, w tym analiza makroskopowa glinianych pojemników z odkrytych w Smolnicy jam popieczowych, wskazują ponadto na możliwość toczenia naczyń w warsztatach wiejskich na badanym obszarze już w 2. połowie wieku XIII. Sugerują też wysoki poziom techniczny tego rodzaju warsztatów, porównywalny z poziomem współczesnych im garncarni miejskich, z czym skłonna jest łączyć brak widocznego w

materiale ze Smolnicy podziału na naczynia tzw. kuchenne i stołowe, zjawiska silnie akcentowanego w literaturze przedmiotu w odniesieniu do późnośredniowiecznej ceramiki z ziem polskich. W tym przypadku należy jednak odnotować, iż asortyment form naczyń odkrytych w Smolnicy prezentuje się stosunkowo skromnie.

Rozprawa zawiera bibliografię, instruktywne streszczenie w języku angielskim, 84 numerowane tablice ze skalowanymi rycinami analizowanej ceramiki naczyniowej ze Smolnicy, kolorowe fotografie ceramiki (niestety zwykle pozbawione skali), skalowane fotografie oraz skany planów połowych relikwów archeologicznych odkrytych w Smolnicy, a także dwa katalogi, z których pierwszy sumuje w formie tabelarycznej dane dotyczące omawianego zbioru naczyń, natomiast w drugim ujęto informacje o stanowiskach archeologicznych z ceramiką późnośredniowieczną z obszaru pogranicza Ziemi Lubuskiej i Pomorza Nadodrzańskiego. Można jedynie żałować, że doskonale przygotowany materiał ilustracyjny nie został poszerzony (wyłączywszy przypadki sporadyczne) o fotografie lub ryciny naczyń, które zostały rozpatrzone przez Doktorantkę jako okazy analogiczne do wyrobów odkrytych w Smolnicy. Materiały porównawcze omówiono w rozdziale nr 3 i zebrano, aczkolwiek bez jakiegokolwiek charakterystyki typologicznej i technologicznej, w katalogu nr 2. Brak wspomnianych rycin utrudnia konfrontację ustaleń Doktorantki, mimo iż przytoczone analogie źródłowe mają każdorazowo odniesienie do literatury przedmiotu.

Na uznanie zasługuje zarówno stylistyka oraz gramatyka pracy, jak też jej staranna redakcja. Odnotowano jedynie sporadyczne przypadki tzw. literówek, zbędnych spacji czy braku w bibliografii pozycji cytowanych w tekście (np. M. Pytlak 2002). Pozytywnie należy ocenić też zastosowany w rozprawie aparat badawczy, zwłaszcza dobór literatury fachowej, aczkolwiek można odnotować tutaj pewne braki. Z ważniejszych opracowań nie została uwzględniona monografia zbiorowa pod red. Aleksandry Cofty-Broniewskiej pt. *Zaplecze gospodarcze konwentu oo. Franciszkanów w Inowrocławiu od poł. XIII w. do poł. XV w.* (Poznań 1979), z instruktywnym rozdziałem autorstwa Józefa Bednarczyka o ceramice naczyniowej, który winien znaleźć odzwierciedlenie w umieszczonym we *Wstępie* dysertacji stanie badań późnośredniowiecznego garncarstwa w Polsce (podrozdział 1.5.1).

Układ pracy jest dostosowany do przyjętego sposobu realizacji poruszanej problematyki, a zebrany w rozprawie materiał źródłowy na tyle reprezentatywny, iż pozwala formułować określone wnioski. Pewne wątpliwości wzbudza jednak rozkład oraz zasób informacji w poszczególnych rozdziałach pracy, nie zawsze zgodny z ich tematyką czy nadrzędnym porządkiem wywodu. Tego rodzaju mankamenty, często notowane w pracach doktorskich, w przypadku recenzowanej dysertacji nie są zbyt liczne. Wprawdzie utrudniają

nico jej lekturę, nie dyskredytują jednak metodycznych podstaw samej rozprawy. I tak, nie jestem przekonany czy zachodziła konieczność referowania we *Wstępie* pracy nowożytnych dziejów wsi Smolnica, łącznie z informacją o przejściu miejscowego pałacu przez Zjednoczenie PGR w Szczecinie w roku 1956. Fakty historyczne z tego okresu dla poruszonej problematyki nie mają przecież żadnego znaczenia, podobnie jak stan rozpoznania znalezisk archeologicznych z okresu pradziejowego na obszarze wspomnianej wsi. Z kolei w rozdziale nr 3, który zgodnie z tytułem winien traktować o wynikach analizy morfologicznej badanego zbioru ceramiki ze Smolnicy oraz jej związkach chronologiczno-przestrzennych, znalazły się także stosunkowo obszerne informacje z zakresu techniki wykonania badanych naczyń, m.in. garneków tzw. kulistych (s. 63 nn.). Zgodnie z układem pracy ustalenia te zostały ponownie zreferowane w rozdziale nr 5 monografii, dotyczącym techniki oraz technologii produkcji analizowanych wyrobów garncarskich. W różnych częściach monografii (głównie w końcowym rozdziale nr 7) notujemy też informacje o chronologii oraz pochodzeniu warsztatu garncarskiego ze wsi Smolnica. Można jedynie żałować, iż nie zostały one wyeksponowane w predysponowanym do tego rozdziale nr 3.

Krytycznych uwag nie wymaga przyjęta w dysertacji metoda dociekań analitycznych. Słuszną decyzją wydaje się zwłaszcza twórcze wykorzystanie przez Doktorantkę w analizie ceramiki elementów schematu typologii naczyń wprowadzonych do literatury przez Jerzego Kruppé'go, Mariana Rębkowskiego oraz Grażynę Krystynę Sulkowską-Tuszyńską. Na uwagę zasługuje również niekonwencjonalny zamysł weryfikacji danych archeologicznych metodą eksperymentu badawczego. Uzyskane rezultaty spełniają kryteria ustaleń naukowych; w tym charakterze, także jako poglądy nowatorskie, winny zostać jak najszybciej poddane szerokiej dyskusji merytorycznej, co sygnalizowałem powyżej. Wypada jedynie żałować, iż nie zostały one już na dotychczasowym etapie badań zweryfikowane przez specjalistyczne, aczkolwiek kosztowne analizy fizyko-chemiczne pozwalające określić rodzaj gliny, temperaturę wypału, twardość czy przesiąkliwość naczyń, jak również przez mikroskopowe analizy szlifów przelamów analizowanych pojemników, pomocne w rozróżnieniu toczenia od obtaczania silnie formującego w technice ślizgowo-taśmowej. Weryfikacji metodą datowania bezwzględного (radiowęglową i/lub termoluminescencji) wymaga też chronologia odkrytych w Smolnicy reliktyw warsztatu garncarskiego, ustalona konwencjonalnie na 2. połowę XIII i 1. połowę XIV w., mimo iż zaproponowany przedział czasu wydaje się prawidłowy.

Na koniec krótka uwaga dotycząca rozdziału nr 7, w którym Doktorantka zawarła m.in. postulaty badawcze. Sądzę, że mgr M. Pytlak zbyt skromnie oceniła efekty Swej pracy.

Uzyskane rezultaty badań wykraczają poza problematykę produkcji naczyń w późniejszym średniowieczu na obszarze Polski północno-zachodniej. Warto uwzględnić je także w dyskusji na temat kolonizacji ludności niemieckiej tych ziem w XIII-XIV w., jak również w dyskusji dotyczącej organizacji produkcji oraz zbytu wyrobów garncarskich pochodzenia warsztatowego na peryferii Nowej Marchii, z uwzględnieniem relacji etno-kulturowych. W tym przypadku mam na uwadze relacje ludności słowiańskiej z kolonistami niemieckimi.

Powyższe uwagi – poczynione nierzadko z obowiązków recenzenta, głównie o charakterze polemicznym – nie mogą przesłonić faktu, iż studium mgr M. Pytlak to oryginalna rozprawa naukowa skonkretyzowana wokół określonej problematyki, napisana przez archeologa o ukształtowanych już zainteresowaniach i warsztacie naukowo-badawczym. Praca zawiera nowatorskie wnioski. Pod tym względem studium może inspirować zarówno archeologów, jak też historyków i etnologów historycznych do polemiki czy stawiania nowych hipotez. Stwierdzam też, że przedłożona do oceny praca spełnia warunki dysertacji doktorskiej określone w artykule 13 *Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym* z dnia 14.03.2003 r.

W związku z powyższym zwracam się do Rady Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu o dopuszczenie mgr Małgorzaty Pytlak do dalszych etapów przewodu doktorskiego w dziedzinie nauki humanistyczne, dyscyplina naukowa archeologia.

/dr hab. Michał Kara, prof. PAN/